

Semantic and Documentary Analysis of the Hadith “*Consider what is said, not who says it*” and its Comparison with the Verse of Nabā

Rezvaneh Dastjani Farahani ¹ | Hamidreza Basiri ² | Farzad Dehghani ³

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Arak University, Arak, Iran.
E-mail: adastjani31@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.
E-mail: basiri_hr@yahoo.com
3. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.
E-mail: f.dehghani@hsu.ac.ir

Article info.	Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received 21 April, 2023 Received in revised form 20 May, 2023 Accepted 14 October, 2023 Published online 22 September, 2024</p> <p>Keywords: Hadith jurisprudence, Analytical review, What is said, The speaker, Verse of <i>Nabā</i>, Referential evaluation.</p>	<p>There are numerous hadiths about speech and the speaker. Their contents can be categorized into three general types: attention to the speaker, attention to the speech, and attention to both the speech and the speaker. One of these hadith emphasizes separating the speaker from the speech and understanding the essence of the speech. The hadith is “consider what is said, not who says”, which is cited in various contexts and topics. This is despite the fact that the Holy Quran, in the verse of Nabā, recommends the examination of the news announcer. Therefore, this research aims to understand the aforementioned hadith and compare its content with the verse of Nabā, using conventional methods of hadith jurisprudence and analyzing the content of both the hadith and the verse. It seeks to express the relationship between the verse and the hadith. This study shows that the content of the hadith is contrary to what is commonly believed; it pertains solely to wisdom issues. The hadith under study does not conflict with the verse of Nabā, and they do not negate each other. In fact, each one addresses a specific issue. These two address different aspects, and the combination of the verse and hadith encompasses all forms of speech.</p>
<hr/> <p>Cite this article: Dastjani Farahani, R., Basiri, H & Dehghani, F. (2024). Semantic and Documentary Analysis of the Hadith “Consider what is said, not who says it” and its Comparison with the Verse of Nabā. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 14(2), 233-253. http://doi.org/10.30512/kq.2023.19767.3628</p> <div style="display: flex; justify-content: space-between;"><div></div><div>© The Author(s). DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2023.19767.3628</div><div>Publisher: Meybod University.</div></div> <hr/>	

Extended Abstract

Introduction

The speaker's position plays a large role in the truth or falsehood of what is said. Some hadiths solely emphasize that the listener should evaluate and reflect on what is said, regardless of who the speaker is. These hadiths clearly state that wise words should be accepted even from hypocrites, polytheists, or unbelievers, i.e., regardless of their beliefs or faith. In this set of hadiths, there is the famous hadith of Imam Ali (pbuh) about accepting wisdom from everyone. This hadith emphasizes the distinction between the speaker and the words which are stated. The Holy Quran also mentions paying attention to words and their speakers. Verse 6 of the chapter Al-Hujurat, known as the verse of *Nabā*, indicates the duty of the listener to investigate the news that has reached from a wicked person and the necessity of verifying it. At the first glance, there seems to be a conflict between Imam Ali's hadith and the verse of *Nabā*. The purpose of this research is to understand this hadith and compare its content with the verse of the *Nabā*.

Methodology

The data in this research were collected through library work and a descriptive-analytical method. The study involved content analysis based on the principles of Islamic hadith jurisprudence and the semantic analysis of the verse *Nabā*. The second step in the descriptive-analytical method was to provide an explanation. After describing the collected data, the described reality was further explained. The present study also involved a logical, precise, meticulous, and scholarly interpretation of the data, without the author's incorporating his personal assumptions into the evaluation. To apply the analytical method, based on the principles of hadith jurisprudence, the references cited for the hadith and its semantic content were examined. This step included retrieving the full text of the hadith, analyzing its narrators, understanding its key terms, explaining and interpreting its meaning, identifying related hadiths, examining the contradictory hadiths that emphasize the importance of considering the speaker as well as those addressing both the speaker and the speech, and analyzing the meaning of the verse of *Nabā*. Finally, the content of the hadith is compared with the verse of *Nabā*.

Discussion

There are no references cited in the hadith books for the hadith, “*consider what is said, not who says*”. It can only be accepted based on its popularity and the other hadiths from the same family. When evaluating any news or speech, three interconnected and informative issues should be taken into account, including the necessity of considering the speaker, the necessity of considering the speech, and the necessity of considering both the speaker and the speech. One of these is above-mentioned, which belongs to the category of hadiths that emphasize the distinction between the speaker and their actions. This hadith recommends evaluating the speech, which means focusing on the content rather than the speaker. To put it more clearly, the aforementioned hadith pertains to the type of discussions related to wisdom. From an epistemological perspective, a logical connection cannot be established between the

truthfulness of the speech and the personality of the speaker. The content of such speech must be evaluated independently of the speaker's personality.

The semantic analysis of this hadith and the verse of *Nabā* reveals that the hadith in question does not conflict with the verse of *Nabā*, and they do not contradict each other. The verse and the hadith address different forms of speech, and the combination of the two encompasses all forms of speech. The relationship between the verse and the hadith is explained in the following items:

1. The verse recommends the examination of the references and then the content of the hadith. In this case, two possibilities arise:
  - a. If the verse refers to all types of news, the hadith specifies the subject of the news. This means that, if the news pertains to wisdom, there is no need to examine the person delivering it;
  - b. If the verse is considered solely on jurisprudential terms, the verse and the hadith are not specifically related to each other, as their subject matter differs. The verse addresses jurisprudential matters, while the hadith pertains to matters of wisdom.

If it is accepted that this verse deals with investigating the news and the main issue is the trustworthiness of the news itself, the hadith does not conflict with the verse. In fact, it provides grounds for accepting some of the preceding statements. But, if the word "*Nabā*" means the news related to the society and political and social issues, one must pay attention to both the speaker and the speech. The aforementioned hadith and verse try to express two different issues and are not related to each other

Conclusion

Based on the full text retrieved from Shia and Sunni hadith sources, the quotation "*consider what is said, not who says*" is sometimes stated independently and sometimes alongside another hadiths. Explaining the significance of the hadith indicates that Muslims must have the ability to verify a speech from a speaker and thoughtfully reflect on its credibility and truthfulness. The importance of this issue becomes clear when some people, influenced by the status and reputation of others, lose their ability to independently think; instead of analyzing the content of speech, they judge it based on the speaker.

In this hadith (i.e. "*consider what is said, not who says*"), certain conditions are stated for accepting the words of the wise, which aligns with the subject of the verse of *Nabā*. The reasoning behind this is that, even if a statement is made by a polytheist or hypocrite and meets these conditions, it can be accepted. This hadith establishes a basis for accepting some of the preceding statements. Even if the word "*Nabā*" is interpreted as news related to the society, which implies the circumstances of the revelation, in political and ideological issues, attention should be paid not only to the speech but also to the speaker. In fact, this hadith and the verse of *Nabā* address two different issues.

Finally, the actual tenet of the hadith is the opposite of what is commonly believed; it pertains solely to issues of wisdom. The hadith under consideration does not conflict with the verse of the *Nabā*, and they do not negate each other. In other words, each of them addresses a specific issue. The two discuss different forms of speech, and the combination of the verse and the hadith encompasses all forms of speech.

بررسی دلّالی و سندی روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ» و مقایسه محتوایی آن با آیه نبأ

رضوانه دستجانی فراهانی^۱ | حمیدرضا بصیری^۲ | فرزاد دهقانی^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران. رایانامه: adastjani31@yahoo.com

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: basiri_hr@yahoo.com

۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. رایانامه: f.dehghani@hsu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: فقه‌الحدیث، بررسی دلّالی، ما قال، من قال، آیه نبأ، بررسی سندی.</p>	<p>هدف: برخی از روایات، صرفاً از شنونده می‌خواهد تا بدون توجه به گوینده، در گفتار تأمل کرده و آن را ارزیابی کند و درصدد بیان این مطلب هستند که سخن حکیمانه را باید همه حتی از منافقان، مشرکان و کافران گرفت و به شرک و ایمان گوینده آن بی‌توجه بود. هدف این پژوهش، فهم صحیح از حدیث فوق‌الذکر و مقایسه محتوایی آن با آیه نبأ است.</p> <p>روش تحقیق: روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی و سطح تحلیلی، تحلیل محتوا با رویکرد قواعد فقه‌الحدیثی و ابزار گردآوری اطلاعات، فیش‌برداری کتابخانه‌ای-استنادی است. پس از آنکه اطلاعات در مقام توصیف گزارش شد، در مرحله دوم، به تبیین واقعیت توصیف‌شده پرداخته می‌شود. جهت کاربرست روش تحلیل متناظر با قواعد فقه‌الحدیث به بررسی سندی و دلّالی روایت پرداخته می‌شود که این گام شامل بازیابی متن کامل حدیث، بررسی سندی حدیث، مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی حدیث، تبیین و تقریر دلالت روایت، تشکیل خانواده حدیث، توجه به روایات مخالف شامل روایات دال بر ضرورت توجه به گوینده، توجه توأمان به گوینده و گفتار و در نهایت به بررسی دلالت آیه نبأ پرداخته شده و به مقایسه محتوایی روایت با آیه نبأ پرداخته می‌شود.</p> <p>یافته‌ها: برای روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ» در کتب حدیثی سندی ذکر نشده و تنها می‌توان از حیث مشهوربودن و توجه به احادیث هم‌خانواده، به آن پایبند بود. حدیث فوق‌الذکر ناظر به فضای مباحث حکمی است. از نظر معرفتی، رابطه منطقی بین درستی گفتار و شخصیت گوینده نمی‌توان برقرار کرد و محتوای اینگونه سخنان را باید فارغ از شخصیت گوینده و با توجه به معیارهایی چون عقل و وحی بررسی کرد.</p> <p>بررسی دلّالی حدیث و آیه نبأ نشان می‌دهد روایت مورد بررسی با آیه نبأ در تعارض با یکدیگر نبوده و یکدیگر را نفی نمی‌کنند. این دو به انحاء مختلف سخن می‌پردازند و جمع بین آیه و روایت، تمامی اشکال سخن را در بر می‌گیرد. اگر بپذیریم که آیه به تحقیق درباره خبر دستور می‌دهد و مسئله اصلی، اعتماد به خود خبر است، در این حالت نیز، روایت با آیه تعارضی ندارد و در حقیقت، قرینه‌ای برای پذیرش برخی سخنان پیش‌رو قرار می‌دهد.</p> <p>نتیجه‌گیری: در روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ»، برخی شرایط برای پذیرش سخنان حکمی که موضوع آیه نبأ است، بیان شده است؛ توضیح اینکه اگر سخنی از فردی مشرک یا منافق گفته شد و شرایط لازم را دارا بود، می‌توان آن را پذیرفت. این روایت قرینه‌ای برای پذیرش برخی سخنان پیش‌رو قرار می‌دهد. اگر هم نبأ را به معنی اخبار مربوط به اجتماع در نظر گرفته شود که سبب نزول دال بر آن است، باید گفت در مسائل سیاسی و اعتقادی علاوه بر گفتار باید بر گوینده هم توجه کرد و روایت و آیه نبأ در صدد بیان دو موضوع مختلف هستند.</p> <p>در نهایت می‌توان گفت: مفهوم صحیح حدیث، مخالف با آن چیزی است که نزد ما مشهور شده و تنها ناظر به مباحث حکمی است و روایت مورد بررسی با آیه نبأ در تعارض با یکدیگر نیست.</p>

استاد: دستجانی فراهانی، رضوانه؛ بصیری، حمیدرضا و دهقانی، فرزاد. (۱۴۰۳). بررسی دلّالی و سندی روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ» و مقایسه محتوایی آن با آیه نبأ. کتاب قیّم، ۱۴ (۲)، پیاپی: ۳۱، ۲۳۳-۲۵۳

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.19767.3628>

۱. طرح مسأله

روایات متعددی وجود دارد که بر تفکیک بین گوینده و گفتار تأکید می‌کنند و درصدد بیان فهم اصل گفتار و ارزیابی آن بدون توجه به گوینده سخن است. در مقابل این احادیث، احادیث دیگری وجود دارد که به توجه به گوینده و شناخت دقیق او دلالت دارد. با مرور اینگونه احادیث می‌توان آن‌ها را در سه دسته کلی گنجانند: ۱. ضرورت توجه به گفتار، ۲. ضرورت توجه به گوینده، ۳. توجه توأمان به گوینده و سخن (اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۱۶۸).

جایگاه گوینده سخن در درستی یا نادرستی آنچه می‌گوید، نقش فراوانی دارد. برخی از روایات، صرفاً از شنونده می‌خواهد تا بدون توجه به گوینده، در گفتار تأمل کرده و آن را ارزیابی کند (گروه ۱). این دسته روایات درصدد بیان این مطلب هستند که سخن حکیمانه را باید از منافقان، مشرکان و کافران گرفت و به شرک و ایمان گوینده آن بی‌توجه بود. از جمله این احادیث، سخن معروف حضرت علی (ع) درباره پذیرفتن حکمت از هر کسی و تأکید بر جداکردن بین گوینده و سخن است که به صورت مثل نیز درآمده است: «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مِنْ قَالَ».

در قرآن کریم نیز، به توجه به سخن و گوینده آن اشاره شده است. یکی از این آیات، آیه ۶ سورة حجرات است که به آیه نبأ مشهور شده و به وظیفه شنونده بر لزوم بررسی خبر فاسق و حصول علم نسبت به خبر او دلالت دارد. در نگاه اول به نظر می‌رسد، بین این روایت و آیه نبأ تعارض وجود داشته باشد. این پژوهش با هدف فهم حدیث و مقایسه با آیه نبأ درصدد پاسخ به این سؤال است که روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مِنْ قَالَ» از نظر سندی و دلالتی چگونه بوده و چه نسبتی با محتوای آیه نبأ دارد. سیر پژوهش به این صورت خواهد بود: ۱. بررسی سندی و دلالتی حدیث با روش فقه‌الحدیثی، ۲. بررسی دلالتی آیه نبأ، ۳. مقایسه دلالت حدیث با دلالت آیه نبأ و نسبت‌سنجی بین این دو.

۲. پیشینه پژوهش

آثار مرتبط با پژوهش حاضر عبارتند از:

۱. مقاله «جایگاه گوینده در اعتبار گفتار از دیدگاه احادیث» نوشته سیدحسن اسلامی (۱۳۸۸) است. در این مقاله، نویسنده صرفاً به بررسی محتوایی دو گروه از احادیث می‌پردازد و آن‌ها را در سه حوزه مختلف تحلیل می‌کند؛ اما آنچه که پژوهش حاضر را از این مقاله متمایز می‌کند، استفاده از روش فقه‌الحدیثی در فهم حدیث مزبور و مقایسه محتوایی روایت با آیه نبأ است.
۲. مقاله «خیر الکلام ما قل و دل» نوشته علی اصغر سیدیعقوبی (۱۳۷۵) است که به آیین سخنوری و مناظره می‌پردازد و ویژگی‌های سخن خوب را بیان می‌کند.

همانطور که مشاهده می‌شود، درباره موضوع خاص این مقاله، یعنی بررسی فقه‌الحدیثی روایت و مقایسه آن با آیه نبأ، پژوهش مستقلی صورت نگرفته و تنها به بررسی محتوایی احادیث، بدون بهره‌گیری از روش مرسوم فقه‌الحدیثی پرداخته شده است.

۳. بررسی سندی و دلالتی روایت

در گام اول، سند و دلالت حدیث مورد نظر بررسی می‌شود.

۳-۱. بازبایی متن کامل حدیث

بررسی کامل صدر و ذیل متن حدیث، یکی از اصول مهم فقه الحدیث است. بر این اساس، متن حدیث از میان منابع حدیثی شیعه و سنی به دست آمده که به شرح زیر است. عبارت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» گاهی به صورت مستقل و گاهی ضمن روایتی بیان شده است:

۱. «خُذِ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ أَتَاكَ بِهَا وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (لیثی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۱؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۶۱).
۲. «خُذِ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ أَتَاكَ بِهَا وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۵۸؛ آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۴۴۲).
۳. روی عن أمير المؤمنين عليه السلام، انه قال: «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۲۹۹).
۴. قال أمير المؤمنين عليه السلام: «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۳۹).
۵. فِي حَدِيثِ أَهْلِ الْكَمَالِ: «انْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۶، ص ۲۶۶؛ ابن طاووس، ۱۳۶۸، ص ۲۲۰؛ شهید ثانی، بی تا، ص ۴۴۲؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۷۴).
۶. روی «انَّ الْحِكْمَةَ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ يَأْخُذُهَا حَيْثُ يَجِدُهَا» و قال صلوات الله عليه: «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۳، ص ۱۶۷).
۷. روی أنه قال عليه السلام: «إِنَّ كُلَّ قَوْمٍ دَانُوا بِشَيْءٍ يَلْزَمُهُمْ حُكْمُهُ» و مما يناسب ذلك ما روی أهل الضلال و ما روی عن أمير المؤمنين عليه السلام: «لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ وَانْظُرْ إِلَيَّ مَا قَالَ» (حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۴۵).

۳-۲. بررسی سندی حدیث

برای این روایت در کتب حدیثی سندی ذکر نشده و تنها می توان از حیث مشهور بودن و توجه به احادیث هم خانواده، به آن پایبند بود. همچنین، این نکته قابل ذکر است که قدیمی ترین مأخذ شیعی حدیث مزبور، «مصباح الشریعة» منسوب به امام صادق (ع) است که مجلسی با وجود اینکه به سهل گیری در اسناد و مأخذ روایات مشهور است، بدان اعتماد نکرده و گفته است: در این کتاب مطالبی آمده که خواننده خردمند و مطلع را با تردید مواجه می کند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۲). اسلوب این کتاب شبیه دیگر سخنان و آثار ائمه (ع) نیست. به علاوه، حتی اگر در اعتبار کتاب «مصباح الشریعة» تردیدی نبود، مشکل دیگر آن است که همه روایات این کتاب و از جمله روایت مورد بحث، مرسل است. بنابراین، کسانی که بر بررسی رجالی احادیث به عنوان تنها معیار قبول احادیث تأکید می ورزند، نمی توانند به این حدیث استناد جویند. همچنین، در کتاب «غرر الحکم و درر الکلم»، تألیف تمیمی آمدی که از علمای قرن پنجم هجری است، این حدیث به چشم می خورد. آمدی، تنها به زیبایی معنوی جملات حضرت نظر داشته و آنچه را گوش نواز و مقبول عقل دیده، با حذف سند و گاه، با تقطیع اصل سخن به چند پاره، به ترتیب حروف الفبا ذکر کرده است. گفتنی است، افرادی که در مواجهه با احادیث سخت گیری کرده و بر معلوم و مقبول بودن راویان و رجال ناقل حدیث تأکید دارند و به همین دلیل، به نفی بسیاری از احادیث می پردازند، نمی توانند به این حدیث تمسک کنند. بر اساس نظر این گروه، فهم حدیث بعد از اطمینان به صحت اسناد آن به معصومان (ع) می باشد.

۱. این حدیث در متن اصلی «مصباح الشریعة» نیامده و شهید ثانی در شرح جزء هفتاد و ششم که در باب موعظه است، در ذیل عبارت «خذ الحکمة و لو من افواه المجانین»، این قسمت را اضافه نموده است (نک: شهید ثانی، بی تا، ص ۱۶۱).

در مقابل نظر این گروه، می‌توان گفت: تنها راه پذیرش حدیث، بررسی رجالی نیست؛ بلکه یکی از راه‌های اعتباریابی حدیث است. باید علاوه بر بررسی سندی حدیث، به بررسی محتوای آن پرداخت. برخی احادیث وجود دارد که به جهت برخورداری از اسلوب خاص و مضامین بلند و هم‌خوانی با کتاب و سنت قطعی، مورد قبول واقع می‌شوند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴). از نظر برخی، در روایات غیرفقهی نظر درست آن است که ابتدا متن و سپس، سند باید بررسی شود. البته، به این معنا نیست که سند به طور کامل کنار گذاشته شود. دلیل این ادعا این است که در بیشتر روایات فقهی، راز احکام روشن نیست؛ زیرا ما از مصالح و مفاسد احکام فقهی که مقتضی وضع آن‌ها بوده، خبر نداریم و به همین دلیل، راهی جز اثبات صدور روایت و حکم از معصوم (ع) وجود ندارد. عقل از درک راز احکام ناتوان است و این امر سبب می‌شود تا سند را نیز بررسی کنیم درحالی‌که عقل به غیر موضوعات فقهی راه دارد و می‌تواند مضمون آن‌ها را تأیید یا رد نماید. به عنوان نمونه، اگر در روایتی گفته شده باشد که دروغ به طور مطلق اشکالی ندارد، رد می‌شود. در مقابل، اگر در روایتی آمده باشد که خداوند قابل رؤیت نیست یا جسم نیست، حتی با فرض ضعف سند، چون متن با عقل موافق است، قابل قبول خواهد بود. هر چند نتوان آن را به دلیل ضعف سند به معصوم نسبت داد (نصیری، ۱۳۹۰، صص ۶۹-۷۰). بدون تردید نقد سندی مهم است؛ اما نمی‌توان خود را از اعتبارسنجی متن احادیث بی‌نیاز دانست؛ زیرا احراز وثاقت یک راوی، فقط دروغگو نبودن او را تضمین می‌کند و نه مصونیت وی را از خطا در محتوای روایات (نک: دلبری، ۱۳۹۱؛ احسانی‌فر، ۱۳۹۴). این بخش از مقاله، به بررسی و فهم متن این حدیث فارغ از سند می‌پردازد.

۳-۳. واژه‌شناسی

مرحله اول در فهم مراد خداوند از متون نقلی (قرآن و حدیث)، فهم معنای واژگان به کار رفته در متن است. بدون توجه به این مرحله، دستیابی به مراد استعمالی و جدی شارح ممکن نیست (طباطبایی، ۱۳۹۳، ص ۷۱). بر این اساس، ابتدا مفردات روایت بررسی می‌شود و آنگاه، دلالت روایت تبیین می‌شود تا در مرحله سوم با دلالت آیه نبأ مورد بررسی و مقایسه قرار گیرد. برای فهم درست این حدیث، باید معنای واژگان «خذ، حکمت و انظر» بررسی شود.

۳-۳-۱. خذ

کلمه «خُذ» از ریشه «اخذ» به مفهوم گرفتن و بدست آوردن است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۹۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۶۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۴۷۲). واژه «خذ» وقتی به چیزی اضافه می‌شود، معنای ملازمت و استمرار و ترک‌نکردن آن چیز و نوعی عمل کردن در آن نهفته است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۴۹۶). همچنین، مفهوم نوعی خلع سلاح در آن نهفته است (مدنی، ۱۴۲۶، ج ۶، ص ۳۶۵). با به کار بردن واژه «خذ» به معنای «بگیر» از به کار بردن «پیروی کنید» دوری شده است؛ زیرا پیروی از یک مسئله از افراد به طور عام، همانگونه که برخی روایات به گرفتن حکمت از مشرکان و منافقان دلالت دارند، ممکن است به پیروی از آن‌ها در سایر مسائل نیز منتهی شود. از سویی، با عمل به حکمت، اگر گوینده حق باشد، یا بدان عمل می‌کند یا نمی‌کند: الف) در صورت اول، با گرفتن حکمت، تعداد افرادی که به حکمت عمل می‌کنند، افزایش می‌یابد که این خود باعث استمرار عمل به آن می‌شود؛ ب) در حالت دوم، با گرفتن حکمت از گوینده غیر عامل و عمل کردن گیرنده به آن، فرد مؤمن و عامل به حکمت به منافع بیشتر و پایدارتری خواهد رسید و گوینده آن را نیز خلع سلاح می‌کند و مشخص می‌شود ادعاهای کافران و مشرکان یا اهل باطل از حرف فراتر نرفته و از سوی آنان، عملی صورت نمی‌گیرد (نک: موسوی، ۱۳۸۵، ص ۱۴).

۳-۳-۲. حکمت

حکمت از «حکَم» به معنای منع همراه با اصلاح است. به دهنه و افسار اسب «حکَمَةُ الدابة» گفته می‌شود چون آن را از انحراف و کج‌روی منع می‌کند. حکمت امری است که مانع جهل شود (ابن فارس، بی‌تا، ص ۲۸۵) و به معنای دستیابی به حقیقت به وسیله عقل و علم است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۴۹). علم است که انسان را بالا می‌برد و چون مانع جهل انسان می‌شود، حکمت نامیده شده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۴۵). فراهیدی می‌گوید: «الحِکْمَةُ عبارة عن معرفة أفضل الأشياء بأفضل العلوم» (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۱۲، ص ۱۴۰). فیومی نیز معتقد است: «حکمت امری است که صاحبش را از خلق و خوی پست باز می‌دارد» (فیومی، ۱۴۰۵، ص ۱۴۵).

در توضیح مطلب باید گفت، واژه حکمت یک ماده و یک هیئت دارد. از نظر ماده، سه حرف (ح/ک/م) بر منع دلالت می‌کند؛ اما از نظر هیئت، حکمت بر وزن «فَعْلَةٌ» است که این وزن بر نوع فعل دلالت دارد. بنابراین، معنای ماده و هیئت این واژه نوعی خاص از منع است و این نوع خاص چیزی جز «منع در جهت اصلاح» نیست. حکم اعم از حکمت است؛ حاکم کسی است که منع می‌کند، اعم از اینکه منعش در جهت اصلاح باشد یا در جهت فساد؛ اما حکیم کسی است که منع او تنها در جهت اصلاح امور است (شاکر، ۱۳۹۴، ص ۴۸۰).

از دیدگاه علامه طباطبایی حکمت، کلمه حقی است که از آن استفاده شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۵۷). وی در ذیل آیه دوم از سوره جمعه می‌گوید: «حکمت عبارت است از علم و عمل حق و سرچشمه گرفته از فطرت که اسلام بدان دعوت می‌کند» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۲۶۵) و در ذیل آیه ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ﴾ (بقره: ۲/۲۶۹) آورده است: «حکمة» بر وزن «فَعْلَةٌ» می‌باشد که وزن مخصوص افاده نوع است؛ یعنی دلالت بر نوع معنایی می‌کند که در این قالب درآمده است. به همین دلیل، حکمت به معنای نوعی احکام و اتقان یا نوعی از امر محکم و متقن است که هیچ‌رخنه یا سستی در آن نباشد. این واژه بیشتر در معلومات عقلی و حق و صادق استعمال می‌شود و به این معناست که بطلان و کذب به هیچ‌وجه در آن معنا راه ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۹۵).

طبرسی ذیل همین آیه، حکمت را علم و دانشی می‌داند که فایده و منفعت آن بزرگ و زیاد است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۳، ص ۱۶۱). مکارم شیرازی می‌گوید: «حکمت یک معنی وسیعی دارد که تمام این امور، حتی نبوت را که بعضی از معانی آن شمرده‌اند، شامل می‌شود که آن نوعی از علم و آگاهی است و در اصل از ماده حکم بر وزن (حرف) به معنی منع گرفته شده و از آنجا که علم و دانش و تدبیر، انسان را از کارهای خلاف باز می‌دارد، به آن حکمت گفته‌اند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۴۱).

واژه حکمت در قرآن ۲۰ بار به کار رفته است که در بیشتر موارد با کلمه کتاب همراه است. در بعضی آیات به تکالیف نیز حکمت گفته شده است (ر.ک: اسراء: ۱۱۷/۳۹؛ احزاب: ۳۳/۳۴؛ زخرف: ۴۳/۶۳). در آیه ۱۲ از سوره لقمان، حکمت بر شکر الهی اطلاق شده است. شاید علت اطلاق حکمت بر تکالیف به این سبب باشد که رعایت آن‌ها سبب حکمت است و اطلاق بر شکر نیز از این نظر باشد که نتیجه حکمت، شکر است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۶۰). با مراجعه به اصل معنای حکمت می‌توان به دست آورد که حکمت یک حالت و خصوصیت درک و فهم است که فرد می‌تواند از طریق آن، حق و واقعیت را درک کرده و مانع از فساد شود و بدین سبب، عمل متقن و محکم را انجام دهد. در واقع، حکمت، صفت روحی و نوعی حالت نفسانی است و شیء محکم خارجی از نتایج حکمت است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۶۰).

برخی روایات که در مقوله معناشناسی حکمت وارد شده‌اند، عبارتند از:

- در کافی ذیل آیه ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ﴾ امام صادق (ع) می‌فرماید: «الْفَهْمُ وَ الْعُقْلُ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۴).

- «الْحِكْمَةُ وَضِدَّهَا الْهَوَى» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۰).
- در کافی ذیل آیه ﴿فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا﴾ از پیامبر (ص) نقل شده است: «الْفَهْمُ وَالْقَضَاءُ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۰).
- قال ابو عبدالله (ع): «الْحِكْمَةُ ضِيَاءُ الْمَعْرِفَةِ وَ مِيرَاثُ التَّقْوَى وَ ثَمَرَةُ الصِّدْقِ وَ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَى عَبْدٍ بِنِعْمَةٍ أَعْظَمَ وَ أَنْعَمَ وَ أَجْزَلَ وَ أَرْفَعَ وَ أَبْهَى مِنَ الْحِكْمَةِ لِلْقَلْبِ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۱۵).
روایات زیاد دیگری در کتب حدیثی وجود دارد که به مقوله «حکمت» پرداخته‌اند و وجه مشترک آن‌ها، فهم و علم است. با تأمل در این تعریف می‌توان گفت که حکمت، مفهومی عام داشته و به معنای یافتن حقیقت و واقعیت است که انسان را از زشتی بازداشته و به خوبی و نیکی راهنمایی می‌کند و مصادیق گوناگون و گسترده‌ای را در بر می‌گیرد و هرگونه گفتار یا عملکردی که سبب منع از فساد شود، حکمت است. به عبارت دیگر، قدر مشترک میان این تعاریف، همان اتقان و استواری کلام است. نکته قابل توجه اینکه در آیات و روایات، حکمت در همان معنای لغوی استعمال شده و معنایی وسیع دارد.

۳-۳-۳. انظر

واژه «انظر» از ریشه «نظر» بوده و به معنای «نگاه کن» آمده (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۲۱۵)، ولی نگاهی که توأم با تأمل و تفکر است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱۲، ص ۱۶۵) و منحصر به دیدن معمولی نیست. راغب اصفهانی می‌گوید: «نَظَرَ» به معنای نگاه کردن است که گاهی مراد از آن، تدبیر و تأمل و گاهی نیز به معنای معرفت حاصل شده پس از تحقیق است که «رؤیت» نام دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۸۱۲). این کلمه در آیات قرآن کریم به کار رفته و به طور عمده با تأمل و تدبیر همراه است (نک: بقره: ۲/۲۵۹؛ مائده: ۵/۷۵؛ اعراف: ۷/۸۶؛ انعام: ۶/۱۱ و ۱۹؛ یونس: ۱۰/۱۰۱، اسراء: ۱۷/۲۱). برای مثال، «نظر» در آیه ﴿قُلْ أَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (یونس: ۱۰/۱۰۱)، تنها نگاه کردن و دیدن با چشم نیست؛ بلکه باید این دیدن همراه با تفکر و تدبیر باشد (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۱۱، ص ۳۷۱).

۳-۴. تبیین و تقریر دلالت روایت

ضرورت توجه به سخن یک اصل معرفت‌شناختی است و بین سخن و گوینده رابطه منطقی وجود ندارد و اعتباریابی متن نیازمند معیار خاصی است (اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). برخی معتقدند، بر این اساس می‌توان هر نوع سخنی را از هر کس شنید و پذیرفت در حالی که با توجه به کاربرد واژه «اخذ» در این حدیث، مراد صرف شنیدن نیست؛ بلکه گرفتن و عمل کردن در میان است و نوع سخن نیز، مورد توجه است؛ یعنی تنها در صورتی که از نوع حکمت باشد، مورد پذیرش است.
اگر از دیدگاهی دیگر به موضوع حکمت نگریسته شود، به موجب حدیثی که حضرت علی (ع) می‌فرماید: «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَخُذِ الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنْ أَهْلِ النَّفَاقِ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۹)، می‌توان چنین استنتاج کرد که این روایت از جمله روایاتی است که در جهت تشویق مسلمانان برای فراگیری علم و حکمت حتی از غیر مسلمانان وارد شده است.
روایت در صدد بیان این نکته است که مؤمن همواره باید در پی حقیقت باشد. فراگرفتن حکمت نیز این چنین است. به این معنا که اگر انسان احساس کرد که آنچه فرد منافق دارد، همان علم و حکمت است، با این تصور که گوینده آن منافق یا مشرک است، آن را رها نکند؛ بلکه بداند که حکمت برای اوست و در دست فرد منافق یا کافر به امانت است. به عبارت دیگر، چنین فردی باید به مصداق

«خُذْ الْحِكْمَةَ آتَى كَانَتْ» هر کجا آن را یافت، به آن دست یابد. از این رو، اگر مؤمن حکمتی را نزد منافق یافت، از وی پس می‌گیرد؛ اما دنباله‌رو و پیرو او نمی‌شود. مؤمنان با توجه به ویژگی‌هایی که دارند، اگر حکمت در دست نااهلان باشد، آن را تشخیص می‌دهند. همچنین، به این نکته نیز توجه شده است که حکمت در وجود یا قلب افراد منافق یا کافر ثبت نشده و صرفاً بر زبان آن‌هاست؛ زیرا اگر در قلب آن‌ها بود، کافر و منافق نبودند. به همین جهت، در روایت آمده است: «خُذِ الْحِكْمَةَ مِنْ أَفْوَاهِ الْمَجَانِينِ» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۲۰۴) و «الْحِكْمَةُ لَا تَحُلُّ قَلْبُ الْمُنَافِقِ إِلَّا وَهِيَ عَلَىٰ اِزْتِحَالٍ» (لیثی، ۱۳۷۶، ص ۵۷).

در مجموع، حکمت به معنای سخن و مطلب محکم و منطقی و درست یعنی دریافت حقیقت است. هر چیزی که با حقیقت وفق دهد و ساخته خیال نباشد، حکمت است. مفهوم این دسته از روایات این است که یگانه شرط در فراگیری علم، درست و صحیح و مطابق بودن آن علم با واقع و حقیقت است و نباید به فردی که از او فراگرفته می‌شود، توجه داشت. البته، باید به این نکته توجه داشت که گاهی انسان در صحیح بودن مطلب تردید دارد. در چنین حالتی، افرادی که اهل تشخیص نیستند، نباید به سخن هر فردی توجه کرده و باید دقت کنند که تحت تأثیر چه کسی هستند و گرنه، ممکن است گمراه شوند. البته، در مواردی، درست بودن سخن مشخص است؛ مانند کشف علمی و قطعی در پزشکی. به هر حال، اینگونه احادیث، قید و محدودیت را در موضوع علم از لحاظ صرف ارتباط، یعنی از لحاظ کسانی که یک نفر مسلمان علم خود را از آن‌ها فرا می‌گیرد، برداشته است؛ زیرا ممکن است یک وظیفه‌ای از این نظر محدود باشد. برای مثال، اقتدا در نماز جماعت به یک فرد دارای شرایطی است؛ اما در تعلیم و تعلم، این شروط وجود ندارد (مطهری، ۱۳۸۲، صص ۱۶۱-۱۶۴).

از سوی دیگر این احادیث، بر اهمیت و مفید بودن سخن حکمت‌آمیز تأکید دارند و به این معنا نیست که کفار یا منافقین، بر حق بوده یا قرآنی از حق را بیان می‌کنند. خداوند منبع اصیل حکمت است و حکمت همواره در نزد افرادی است که با حقیقت مطلق همراهی و پیروی دارند (نک: بقره: ۲/۱۲۹ و ۱۵۱؛ آل عمران: ۳/۴۸ و ۱۶۴؛ نساء: ۴/۵۴). افرادی که پیرو انبیاء و امامان معصوم (ع) هستند، حکمت و حق را از این منابع دریافت می‌کنند؛ اما گاهی نیز حکمت از زبان اشخاص دیگر صادر می‌شود که می‌توان از آن‌ها نیز فراگرفت.

در این روایت با توجه به استفاده از واژه «انظر»، به تدبر و تفکر در سخنان توجه شده است و انسان را از قضاوت‌های بدون تأمل منع می‌کند. گاهی ممکن است، سخن باارزشی از زبان فردی گفته شود که گرچه از نظر عقیده و یا رفتار فردی و اجتماعی، فرد شایسته‌ای نباشد؛ اما می‌توان سخن او را بررسی کرد و مباحث باارزش آن را با تفکر و تأمل جدا کرد و از آن استفاده نمود. درستی یا نادرستی سخن را باید با معیار خاص خود مورد سنجش قرار داد و نمی‌توان با سنجش گوینده سخن، درباره اعتبار یا بی اعتباری سخن، حکم قطعی داد (اسلامی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). سخن صحیح و تبیین حقیقت، با توجه به اینکه موقعیت‌ها همواره در تغییر بوده و انگیزه‌ها نیز اغلب فردی هستند، ممکن است از خطوط فکری گوناگون نشأت بگیرد. سخن نیز اصول و قواعدی دارد که متناسب با آن باید ارزیابی شود. شنونده باید اصول ناظر بر یک گفتار خوب را با انگیزه‌هایی که در دستیابی به نتیجه مطلوب تأثیرگذار بوده‌اند، مشخص کند و اگر بخواهد داوریش درباره سخن با توجه به نتایج حاصل شده، دچار خدشه نشود، باید از تأثیر عوامل بیرونی در امان باشد و به انگیزه‌هایی که در سخن وجود دارد، توجه کند (سیدیعقوبی، ۱۳۷۵، صص ۵۱-۵۴). برخی از موارد اصول سنجش عبارتند از:

الف) سخن خوب و حکیمانه در ترازوی مسئولیت‌های اجتماعی سنجش‌پذیر است؛ ب) هدف خاصی دارد؛ پ) موضوع باارزشی را مطرح می‌کند؛ ت) محتوای خوب دارد؛ ث) جنبه تحلیلی دارد؛ ج) شنونده آن را با علاقه پیگیری کند (سیدیعقوبی، ۱۳۷۵، صص ۵۴-۵۹).

برای دستیابی به مصداق «من قال» باید به روایت مفسر و هم‌سو با این روایت مراجعه کرد. با بررسی این روایات مشخص می‌شود، مصداق «من قال» تمامی مردم هستند؛ حتی اگر از گروه «مشرکان و منافقان» باشند. در قسمت تشکیل خانواده حدیثی، به این روایات به‌طور کامل اشاره شده است.

شخصیت و تخصص‌گوینده، قطعاً در کسب اطمینان به سخن او تأثیر دارد؛ اما پس از آگاهی به درست و حق بودن سخن، طبق فرموده امام علی (ع) نباید پذیرش آن، تحت تأثیر گوینده سخن باشد. به عبارتی، یکی از عوامل اطمینان‌آور به سخن، شخصیت و جایگاه علمی گوینده است؛ اما پس از کسب اطمینان نسبت به سخن، نباید شخصیت فرد را در آن دخیل بدانیم. در این روایت بر سخن خوب و منطقی تأکید شده است و نه فردی که سخن می‌گوید. به این معنا که حوزه فکر و عمل شخص تفکیک شده است. در واقع، شاید بر شنونده سخن تأکید شده است که با جداسازی ساحت گفتار و گوینده، به تقویت عقل و استقلال فکری خود پردازد و با گزینش سخنی که شنیده است، بتواند با تأمل و نظر در آن، بدون توجه به شخصیت گوینده سخن، از آن بهره ببرد. البته باید گفت، مخاطب کسانی هستند که در مطلب مورد نظر تسلط داشته و به حیطة آن علم دارند یا آگاهی اجمالی نسبت به آن چیز دارند. در این حالت است که نسبت به آن چیزی که می‌شنوند، تفکر و تأمل داشته و پس از بررسی و نقد، موارد صحیح آن را دریافت کرده و به کار می‌بندند. بر این مبنا، افرادی که برای تحلیل سخنان، توانایی علمی ندارند و ممکن است گوینده سخن و شیوة گفتاری در او تأثیر بیشتری داشته باشد، نمی‌توانند از قاعده «انظر الی ما قال» بهره ببرند و باید در پذیرش سخن به شخصیت گوینده نیز توجه کنند.

شهید مطهری معتقد است: این احادیث که بر گرفتن علوم و فنون حتی از مشرک توصیه می‌کنند و حکمت را گم‌شده مؤمن می‌دانند، به اصل تسامح و تساهل دینی رهنمون می‌شوند؛ زیرا بدون این اصل، یعنی بدون هم‌زیستی مسالمت‌آمیز مسلمانان با غیرمسلمانان، گرفتن علوم و فنون دینی از غیرمسلمانان ممکن نیست. یکی از عوامل رشد علمی جامعه مسلمانان، توجه به این اصل است. این اصل اجازه می‌داد تا اندیشمندان اهل کتاب به راحتی وارد جامعه اسلامی شوند و مسلمانان، آنان را گرامی می‌داشتند و در همان عصر اول، معلومات آنان را دریافت کردند و در عصر دوم، خود مسلمان در رأس جامعه علمی قرار گرفتند (مطهری، ۱۳۸۶، صص ۱۴۱-۱۴۲).

طبق مطالب گفته‌شده، در این حدیث به سخن‌سنجی دعوت شده که به معنای توجه به سخن است و نه گوینده. به تعبیر دقیق‌تر، عبارت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مِنْ قَالَ» در فضای مباحث حکمی و ناظر به افرادی گفته شده که حداقل توانایی تشخیص سخن را دارند. بدین ترتیب، برخی سخنان همانند سخنان حکمت‌آمیز را باید فارغ از جایگاه گویندگان بررسی کرد و سنجید. نکته قابل توجه اینکه روایاتی وجود دارد که به این مهم توصیه می‌کند که حکمت را به غیر اهل آن ندهید، نظیر:

«قَالَ الصَّادِقُ (ع): «قَامَ عَيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ (ع) حَظِيْبًا فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ فَقَالَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تُحَدِّثُوا الْجُهَالَ بِالْحِكْمَةِ فَتُظَلِمُوهَا وَ لَا تَمْنَعُوهَا أَهْلِهَا فَتُظَلِمُوهُمْ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۲ و نک. مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۶۶).

بر اساس این احادیث، فرد مسلمان باید قدرت جداسازی سخن از گوینده را داشته و درباره اعتبار و درستی سخن، اندیشه و تأمل کند. اهمیت این آموزه زمانی مشخص می‌شود که برخی افراد متأثر از موقعیت و اعتبار برخی دیگر، قدرت تفکر مستقل خود را از دست داده و به جای تحلیل گفته‌های آنان، بر اساس خود اشخاص داوری می‌کنند؛ همانند اتفاقی که در جنگ جمل افتاد. در این جنگ، یکی از یاران امام علی (ع) با دیدن شخصیت‌های موجهی در جبهه رقیب، نزد حضرت آمده و از ایشان پرسید: چگونه ممکن است که این افراد در مسیر نادرستی قرار داشته و گمراه شده باشند؟! امام (ع) به وی پاسخ داد: «أَنْتَ أَمْرٌ مَلْبُوسٌ عَلَيْكَ إِنْ دِينَ اللَّهِ

لا يُعْرِفُ بِالرَّجَالِ بَلْ بِأَيَّةِ الْحَقِّ فَأَعْرِفِ الْحَقَّ تَعْرِفْ أَهْلَهُ: تو مردی هستی که امر بر تو مشتبه شده است. همانا دین خدا با اشخاص شناخته نمی‌شود، بلکه با معیار و نشانه حق شناخته می‌گردد؛ پس حق را بشناس تا اهلش را بشناس» (مفید، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۵). مطابق روایت دیگری، امام (ع) به حارث فرمودند: «یا حارث، إِنَّكَ نَظَرْتَ تَحْتِكَ وَلَمْ تَنْظُرْ فَوْقَكَ فَحِرَّتْ، إِنَّكَ لَمْ تَعْرِفِ الْحَقَّ فَتَعْرِفَ مَنْ أَنَا» و لم تعرف الباطل فتعرف من أنا؛ ای حارث تو زیر پای خود را دیدی، اما به پیرامونت نگاه نکردی، از این رو سرگردان شدی، تو حق را نشناختی تا بدانی که اهل حق چه کسانی هستند و باطل را نیز نشناختی تا باطل‌گرایان را بشناسی» (نهج البلاغه، حکمت ۲۶۲).

۳-۵. تشکیل خانواده حدیث: مؤیدات دلالی

بر اساس روش فقه‌الحدیثی، در جهت دستیابی به نظر درست درباره حدیث محل بحث، لازم است که سایر احادیث پیرامون این موضوع گردآوری شده و در کنار هم قرار گیرند (طباطبایی، ۱۳۹۳، صص ۱۴۵-۱۶۵). در کتب روایی، احادیثی وجود دارد که در آن‌ها همانند حدیث مزبور، به سنجش سخن دعوت شده که به مفهوم توجه به محتوای سخن است؛ از جمله:

۱. رَسُولُ اللَّهِ (ص): «كَلِمَةُ الْحِكْمَةِ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَحَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۹).
۲. رَسُولُ اللَّهِ (ص): «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ يَأْخُذُهَا حَيْثُ وَجَدَهَا» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۰۵).
۳. رَسُولُ اللَّهِ (ص): «كَلِمَتَانِ غَرِيبَتَانِ فَاحْتَمِلُوهُمَا: كَلِمَةُ حِكْمَةٍ مِنْ سَفِيهِ فَأَقْبَلُوهَا وَ كَلِمَةُ سَفِيٍّ مِنْ حَكِيمٍ فَأَعْفُوهَا» (ابن بابویه، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۴۰۶).
۴. رَسُولُ اللَّهِ (ص): «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ يَأْخُذُهَا مِمَّنْ سَمِعَهَا وَ لَا يُبَالِي فِي أَيِّ وَعَاءٍ خَرَجَتْ» (پابنده، ۱۳۸۲، ص ۴۵۰).
۵. أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «الْفُرْصَةُ خُلْسَةٌ وَ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَاطْلُبُوهَا وَ لَوْ عِنْدَ الْمُشْرِكِ تَكُونُوا أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلَهَا» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۶۲۵).
۶. أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «خُذُوا الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۷).
۷. أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَخُذِ الْحِكْمَةَ وَ لَوْ مِنْ أَهْلِ النِّفَاقِ» (نهج البلاغه، حکمت ۷۷).
۸. أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «خُذِ الْحِكْمَةَ أَنَّى كَانَتْ فَإِنَّ الْحِكْمَةَ ضَالَّةٌ كُلُّ مُؤْمِنٍ خُذِ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ أَتَاكَ بِهَا وَ انْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ. الْحِكْمَةُ ضَالَّةٌ كُلُّ مُؤْمِنٍ فَخُذُوهَا وَ لَوْ مِنْ أَفْوَاهِ الْمُنَافِقِينَ. ضَالَّةُ الْحَكِيمِ الْحِكْمَةُ فَهُوَ يَطْلُبُهَا حَيْثُ كَانَتْ. ضَالَّةُ الْعَاقِلِ الْحِكْمَةُ فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا حَيْثُ كَانَتْ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۵۹).
۹. عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ (ع): «لَا تُحَقِّرِ اللَّوْلُؤَةَ النَّفِيسَةَ أَنْ تَجَلِّبَهَا مِنَ الْكِبَا الْخَسِيسَةِ فَإِنَّ أَبِي حَدَّثَنِي قَالَ سَمِعْتُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ (ع) يَقُولُ إِنَّ الْكَلِمَةَ مِنَ الْحِكْمَةِ لَتَتَلَجَّلُجُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ نِزَاعًا إِلَى مَطَائِنِهَا حَتَّى يَلْفَظَ بِهَا فَيَسْمَعَهَا الْمُؤْمِنُ فَيَكُونُ أَحَقَّ بِهَا وَ أَهْلَهَا فَيَلْقُفُهَا» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۶۲۵).
۱۰. عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ (ع): «خُذِ الْحِكْمَةَ أَنَّى كَانَتْ فَإِنَّ الْحِكْمَةَ تَكُونُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ فَتَتَخَلَّجُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى تَخْرُجَ فَتَسْكُنَ إِلَى صَوَاحِبِهَا فِي صَدْرِ الْمُؤْمِنِ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۹).
۱۱. أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «إِنَّ كَلِمَةَ الْحِكْمَةِ لَتَكُونُ فِي قَلْبِ الْمُنَافِقِ فَتَجَلَّجُلُ حَتَّى يُخْرِجَهَا» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۳۰؛ مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۷).
۱۲. أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «إِنَّ الْحِكْمَةَ لَتَكُونُ فِي قَلْبِ الْمُنَافِقِ فَتَجَلَّجُلُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى يُخْرِجَهَا فَيَعِيهَا الْمُؤْمِنُ وَ تَكُونُ كَلِمَةَ الْمُنَافِقِ فِي صَدْرِ الْمُؤْمِنِ فَتَجَلَّجُلُ فِي صَدْرِهِ حَتَّى يُخْرِجَهَا فَيَعِيهَا الْمُنَافِقُ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۴).

۱۳. أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «الْحِكْمَةُ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ فَحَيْثُمَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ صَالَتَهُ فَلْيَأْخُذْهَا» (كلینی، ۱۳۶۲، ج ۸، ص ۱۶۷).
۱۴. «فَدَى يَقُولُ الْحِكْمَةَ غَيْرَ الْحَكِيمِ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۳۶۵).
۱۵. قَالَ الْمَسِيحُ (ع): «خُذُوا الْحَقَّ مِنْ أَهْلِ الْبَاطِلِ وَ لَا تَأْخُذُوا الْبَاطِلَ مِنْ أَهْلِ الْحَقِّ، كُونُوا نَقَادَ الْكَلَامِ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۹؛ مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۹۶).
۱۶. امام علی (ع) در روایتی، علم را گمشده مؤمن می‌داند: «الْعِلْمُ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۶۸).
- با مرور روایات چند نکته به دست می‌آید:
- الف) در بیشتر روایات از اخذ حکمت سخن گفته شده است. همانگونه که در معنای اخذ گذشت، عمل و اقدام در آن نهفته است؛ اما نکته قابل توجه این است که گرفتن حکمت، به معیاری برای تشخیص آن نیازمند است تا بتوان در مواجهه با مشرکان و منافقان، سخن حکیمانه را از سخن گمراه کننده تشخیص داد. معیار این شناخت نیز وحی و سنت است. گاه، سخن حکیمانه با احکام عقلی و فطری منطبق است و حکمت بودن آن با عقل قابل تشخیص است؛ اما زمانی که عقل نتواند این تشخیص را انجام دهد، معیار تشخیص، وحی و سنت خواهد بود.
- ب) در برخی روایات تصریح شده است که غیر حکیم (منافق، مشرک و...) گاهی و به‌طور اتفاقی سخنی حکیمانه می‌گوید، نه اینکه همواره این گروه منشأ صدور حکمت باشند.
- ج) در اکثر این روایات به غیر از یکی، از حکمت سخن رفته است و شاید بتوان گفت، از این حیث است که بر یک یا چند سخن و گزاره حکیمانه، واژه حکمت و بر یک رشته از معرفت و دانش، واژه علم اطلاق می‌شود. این نکته قابل ذکر است که این دسته از روایات در مقام طرح این مسئله نیستند که افرادی مانند منافقان، مشرکان و ... می‌توانند یک نظام معرفتی و علمی مطلوب را ارائه دهند یا سخنی حکیمانه بگویند که ابتکار آن‌ها بوده و نشانی در معارف و حیانی و سنت از آن نباشد؛ بلکه تنها از امکان آن سخن می‌گویند و در این صورت، نباید آن را انکار کرد؛ زیرا این افراد گاهی گزاره‌های فطری و قطعی را بیان می‌کنند، مانند محال بودن اجتماع نقیضین یا اینکه ممکن است با تفکر و سلوک شخصی به سخنی حکیمانه رسیده باشند.
- قرآن کریم نیز سخن خوب و سنجیده را در انحصار یک شخص و ملت نمی‌داند و حرف درست را از زبان هر کس که شنیده شود، ارزشمند و قابل پیروی می‌داند: ﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ (زمر: ۱۸/۳۹). لحن آیه نشانگر مدح انسان‌هایی است که همه سخنان را می‌شنوند و با دقت بهترین را انتخاب کرده و به مفادش عمل می‌کنند. «قول احسن» سخنی است که از میان سخنان دیگر متناظر با بهترین مسیر ارشاد و سعادت‌مندی است. کلید واژه «یتبعون» بیانگر عمل است و تعبیر «هداهم الله» بیانگر این نکته است که وجود این خصلت در انسان، مصداق خردمندی و وصول به هدایت الهی است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۹، ص ۲۷۹). آیه شریفه بیانگر رویکرد اسلام به آزاداندیشی و انتخاب‌گری بندگان خدا در امور و مسائل گوناگون است؛ در ابتدا با رویکرد مدح به نوع خاصی از بندگان بشارت می‌دهد و در ادامه، این گروه خاص را با مؤلفه‌ای مخصوص معرفی می‌کند با این تعبیر که این گروه به سخنان مختلف بدون دخالت سلیقه و در نظر گرفتن شخصیت گوینده و پیش‌فرض‌های دیگر گوش می‌دهند و با کار بست عقل و خرد بهترین آن‌ها را بدون هیچ تعصبی انتخاب کرده و به کار می‌بندند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۴۱۲).

۳-۶. روایات مخالف

در برابر این نگرش که در احادیث متعددی آمده است، برخی از روایات بر نقش گوینده سخن تأکید دارند و شنوندگان را از پذیرش هر سخنی بدون توجه به گوینده آن باز می‌دارند. در نگاه بدوی به نظر می‌رسد در احادیث، دو تعلیم متضاد وجود دارد؛ توجه به اصل سخن و توجه به شخصیت گوینده. همانگونه که در بیان مسئله نیز اشاره شد، در مقابل حدیث «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالُوا وَلَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ» دو گروه حدیث دیگر وجود دارد:

(الف) روایات دال بر ضرورت توجه به گوینده

در کتب روایی، احادیثی وجود دارد که بر ضرورت توجه به گوینده دلالت می‌کنند، از جمله:

- «أَبِي جَعْفَرٍ (ع): «مَنْ أَصْحَى إِلَى نَاطِقٍ فَقَدْ عَبَدَهُ، فَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ يُؤَدِّي عَنِ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - فَقَدْ عَبَدَ اللَّهَ، وَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ يُؤَدِّي عَنِ الشَّيْطَانِ فَقَدْ عَبَدَ الشَّيْطَانَ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۴۳۴).

- «طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةَ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ فَاطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنْ مَطَانِهِ وَافْتَسُوهُ مِنْ أَهْلِهِ» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۷۱).

- «الْعِلْمُ مَخْزُونٌ عِنْدَ أَهْلِهِ وَقَدْ أُمِرْتُمْ بِطَلْبِهِ مِنْ أَهْلِهِ فَاطْلُبُوهُ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۰).

- «مَنْ تَعَلَّمَ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ عَمَّنْ يَتَّقُ بِهِ، كَانَ أَفْضَلَ مِنْ أَنْ يُصَلِّيَ أَلْفَ رَكْعَةٍ» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۲۷).

- «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا فَمَنْ أَرَادَ الْحِكْمَةَ فَلْيَأْتِهَا مِنْ بَابِهَا» (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲۸، ص ۱۹۹).

- «أَبِي جَعْفَرٍ (ع) فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» قَالَ ... «عِلْمُهُ الَّذِي يَأْخُذُهُ عَمَّنْ يَأْخُذُهُ» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۰).

نکته قابل توجه اینکه در روایات قبل، موضوع بحث حکمت بود و در این روایات، موضوع بحث «علم» است. به همین دلیل شاید نتوان گفت، این روایات در تعارض با یکدیگر باشند؛ زیرا معنای علم و حکمت با هم متفاوت است. همانگونه که گفته شد، حکمت یک حالت و خصوصیت درک و تشخیص است که متوقف بر علم است. حکمت به دلیل ماهیت معنایی خود که حامل معنای بازدارندگی و اصلاح است، انجام‌دادن کارهای خیر و درست است. به عبارتی، معیارها و ارزش‌هایی است که انسان به وسیله آن می‌تواند حق و باطل را از یکدیگر بشناسد. حکمت و علم از حیث اعتباری با یکدیگر تفاوت دارند؛ حکمت ناظر به جنبه‌های عملی و علم ناظر به جنبه‌های نظری است.

(ب) توجه توأمان به گوینده و گفتار

برخی احادیث نیز، بر ضرورت توجه به گوینده و نیز متن گفتار دلالت دارند، مانند:

امام علی (ع) به نقل از پیامبر (ص) می‌فرماید: «إِنِّي لَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي مُؤْمِنًا وَلَا مُشْرِكًا أَمَا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ وَأَمَا الْمُشْرِكُ فَيُخْزِيهِ اللَّهُ بِشِرْكِهِ وَلِكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقٍ عَالِمِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ وَيَفْعَلُ مَا تُنْكِرُونَ» (نهج البلاغه، نامه ۲۷).

در این گروه روایات نیز، پرهیزدادن مخاطبان از نفاق مد نظر است و به یک مسئله اخلاقی اشاره دارد.

مرور بر این دسته احادیث و مقایسه آن با احادیث سنخ اول نشان می‌دهد که این سه گروه در واقع، یک مجموعه به هم پیوسته تعلیمی را تشکیل می‌دهند و در تقابل با یکدیگر قرار ندارند. پیامبران الهی و ائمه (ع) تنها منبع مشروع علم و معرفت و حکمت هستند. بر همین اساس، مؤمنان موظف هستند تا معارف و علوم را از این منبع دریافت کنند و نظام معرفتی خود را بر این پایه قرار دهند و هرگز منافقان و کفار و مشرکان نمی‌توانند معلم حقیقی و تولیدکننده معرفت و علم برای مؤمنان باشند. از سوی دیگر، می‌توان گفت،

احادیث دال بر توجه به گوینده برخلاف احادیث دسته نخست، ناظر به بعد معرفتی نیستند؛ بلکه به واقعیتی روانشناختی اشاره دارند. به این معنا که همه انسان‌ها در یک سطح از معرفت و دانش قرار ندارند و اینگونه نیست که بتوانند هم چیز را تشخیص دهند، بلکه ممکن است تحت تأثیر عوامل گوناگونی - بر خلاف تعالیم روایات گروه اول - سخن باطل را بپذیرند؛ به دلیل اینکه فرد گوینده، شخص مشهوری بوده است یا اینکه چون گوینده سخن حقی فرد مشهوری نبوده، از حق رویگردان شوند. روایات دال بر توجه به گوینده و سخن نیز، با توجه به محتوای آن که در صدد بیان خطر منافقان است، به بعد اخلاقی اشاره دارند (اسلامی، ۱۳۸۸، صص ۹۷).

روایت اول یعنی «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ» بیانگر این است که به گفته توجه شود، نه به گوینده و در روایات دسته دوم گفته شده که گوش فرادادن به سخنان هر کسی، تبعیت و پیروی از او را در پی خواهد داشت. در روایات دسته سوم نیز، توجه به هر دو مقوله؛ یعنی هم سخن و هم گوینده مدنظر است. در مقایسه این دو گروه باید گفت:

۱. از حیث محتوا: روایت گروه اول به مباحث حکمی اشاره دارد و روایات گروه دوم به موضوع علم. در روایات گروه سوم به برحذری از منافقان فرا می‌خواند.

۲. از حیث دلالت: روایت اول بر سخن خوب و منطقی و حکیمانه دلالت دارد و حوزه فکر و عمل فرد را از هم جدا کرده است. در حقیقت، روی سخن این روایت با فرد شنونده است تا با تفکیک سخن و گوینده آن، به تقویت عقل و استقلال فکری خود بپردازد و با گزینش دقیق سخنی که شنیده، بتواند صرف‌نظر از شخصیت گوینده، به بهره‌گیری از سخن بپردازد. در این روایت به تدبر و تفکر سفارش شده است؛ زیرا گاهی امکان دارد، سخن باارزش و حکیمانه از زبان کسی گفته شود که از لحاظ عقاید و رفتارهای فردی و اجتماعی در جایگاه مناسبی نباشد. در این حالت، می‌توان با تأمل و تفکر، آن سخن را به بوته نقد گذاشت و موارد ارزشمند آن را استخراج کرد چنانکه در روایت سابق‌الذکر آمده بود: «كُونُوا نَقَّادَ الْكَلَامِ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۹؛ مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۹۶) ولی در روایات گروه دوم و سوم، هم سخن و هم شخصیت و عمل و واقعیت‌های بیرونی مدنظر است. در واقع، تمایل و توجه به سخن و گوینده مطرح شده است که نوعی پیروی بدون فکر و تأمل را در پی دارد که ممکن است آسیب‌زا باشد؛ زیرا فرد با شنیدن سخن به عمل کردن تمایل پیدا می‌کند. حال اگر سخن باطلی باشد که در قالب جذاب ارائه شده باشد، سبب می‌شود که انسان بدون تفکر و تأمل، تحت تأثیر آن قرار گیرد و به آن تمایل پیدا کند. در پیروی کردن از کسی که از جانب خداوند سخن نمی‌گوید، امکان انحراف وجود دارد.

۳. از حیث مخاطبان: مخاطبان این سه گروه روایت با یکدیگر متفاوت هستند. مخاطب روایت اول افرادی هستند که در مسئله‌ای تسلط نسبی دارند یا نسبت به آن چیز، آگاهی جزئی دارند و بر این اساس، در آن چیزی که می‌شنوند، تفکر و تأمل می‌کنند درحالی‌که در دو گروه روایت دیگر، مخاطبان نسبت به چیزی که می‌شنوند، آگاهی و علم ندارند و امکان دارد جذابیت سخنان باطل، این افراد را به خود جذب کند. گروه اخیر ممکن است گوینده سخن و شیوه گفتاری او در آنان تأثیر بیشتری داشته باشد، از این رو، نمی‌توانند از قاعده «انظر الی ما قال» بهره ببرند و باید در پذیرش سخن به گوینده نیز توجه کنند.

۴. بررسی دلالت آیه نبأ

آیه نبأ یکی از آیاتی است که در علم حدیث مورد توجه قرار گرفته است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِيبُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾ (حجرات، ۶)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر شخص فاسقی خبری برای شما بیاورد، درباره آن تحقیق کنید، مبادا به گروهی از روی نادانی آسیب برسانید و از کرده خود پشیمان شوید!

الف. بررسی آیه: در مورد سبب نزول آیه شریفه مفسران چنین نوشته‌اند که پیامبر (ص) ولید بن عقبه را به عنوان مأمور جمع‌آوری زکات به سوی طایفه بنی مصطلق فرستاد. افراد قبیله به استقبال ولید آمدند. چون در زمان جاهلیت، میان قبیله مذکور و ولید عداوت و دشمنی وجود داشت، ولید گمان کرد برای کشتن او آمده‌اند. به سمت پیامبر (ص) برگشت و چنین بیان کرد که این طایفه از دین برگشته و قصد پرداخت زکات ندارند. مسلمانان به فکر جنگ با این طایفه افتادند که آیه نازل شد (نک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۷۹؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۱۴۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۳۴).

آیه شریفه در سیاق مجموعه سفارش‌هایی است که وظایف مسلمانان را نسبت به پیامبر (ص) بیان می‌کند؛ از پیشی نگرفتن و مراعات احترام در صدازدن در محضر ایشان و گفتگو. در ادامه، وظایف دیگری را اضافه می‌کند، مثلاً، هنگامی که اخباری خدمت ایشان می‌آوردند، باید مورد بررسی قرار گیرد و اگر شخص فاسق خبر از چیزی داد، بدون واری نپذیرند و پیامبر (ص) را برای پذیرش آن تحت فشار نگذارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۵۴). در مورد «فاسق» برخی آن را به کاذب تفسیر کرده‌اند (نک: مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۳؛ تستری، ۱۴۲۳، ص ۱۴۹؛ رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۲۵۰؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲، ج ۹، ص ۷۷) و برخی دیگر از مفسران، آن را به معنای خارج از طاعت الهی و متمایل به معصیت دانسته‌اند (طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۳۴۳). درباره «نبأ» هر چند نکره بودن واژه را دلیل بر تعمیم گرفته‌اند (نک: بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۳۴)؛ ولی براساس بافت و سیاق در معنای خبر مهم و عظیم‌الشان است (طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۳۴۳؛ طبری، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۲۰۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۱). از لحن آیه چنین برداشت می‌شود که عده‌ای پیامبر (ص) را برای عمل به مفاد خبر ولید و اقدام برای جنگ تحت فشار گذاشته بودند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ص ۱۵۵).

باید توجه داشت که خداوند در این آیه اصل عمل به خبر را تأیید کرده است. از آنجایی که زندگی اجتماعی بشر نیازمند شنیدن خبر و عمل به مفاد آن است، خداوند در عمل به خبر فاسق، سفارش به تحقیق نموده و از عمل به خبر فاسق نهی کرده است و از طرف دیگر، عمل به خبر شخص عادل را امضاء کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۲). عده‌ای از اصولیان و مفسران برای حجیت خبر واحد به این آیه استناد کرده‌اند (نک: طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۳۴۴؛ سورآبادی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۲۳۹۷؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۳۵). تعبیر «بِجَهَالَةٍ» نشان می‌دهد که خبر فاسق متضمن علم و آگاهی نیست. برای هر عمل نیاز به علم و آگاهی است، در غیر این صورت، هر اقدامی از روی ناآگاهی و جهالت خواهد بود (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ص ۲۷۳). لازم به ذکر است، علت توجه به صاحب خبر و احراز «فاسق» و «عادل» بودن در مواقعی است که بحث تعارض منافع یا دشمنی بین متعلق خبر و آورنده خبر باشد. همانطور که گزارش شده است، بین ولید و طایفه بنی مصطلق کینه و دشمنی بود و این دشمنی می‌توانست جنگ و آسیب‌های اجتماعی بزرگی به بار بیاورد (سورآبادی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۲۳۹۶).

۵. مقایسه محتوایی روایت با آیه نبأ

در بهره‌گیری از این آیه در علم حدیث، دو نظر وجود دارد:

الف) خداوند به طور خاص امر به تحقیق و تبیین خبر فاسق کرده است. بنابراین، ابتدا بر مکلف لازم است که فاسق را شناسایی کرده و سپس، درباره خبر آن تحقیق کند (تقدم سند بر متن). اگر بخواهیم نظر این گروه را به طور عام بپذیریم، باید بگوییم: این روایت موضوع خبر را در آیه قید می‌زند؛ به اینکه اگر این خبر از سنخ حکمت با ویژگی‌های پیش‌گفته باشد، نیازی به تفحص درباره شخص گوینده نیست. به عبارت دیگر، در روایت بالا، بحث خود سخن از حیث ویژگی‌های سخن مورد توجه است و کاری به گوینده نداریم، البته در مباحث حکمی، آن هم حکمت‌هایی که فرد بتواند درست بودن آن را تشخیص دهد. به نظر می‌رسد، پذیرش نظر این گروه منوط به تخصیص نوع خبر باشد؛ یعنی فقط روایات فقهی را در برگیرد. اگر بخواهیم نظر این گروه را بپذیریم، باید بگوییم، این آیه در رابطه با روایات فقهی است؛ زیرا در غیر روایات فقهی، نظریه درست آن است که از نظر اولویت، ابتدا متن و سپس، سند مورد بررسی قرار گیرد، نه اینکه بررسی سند را به طور کل کنار بگذاریم. دلیل بر این مدعا آن است که در عموم روایات فقهی، راز احکام روشن نیست؛ چون فقه بیانگر احکامی است که ما از مصالح و مفاسد و رای آن‌ها که مقتضی جعل آن احکام بوده، خبری نداریم و عقل ما از درک کُنه و راز احکام قاصر است. پس ناچاریم سند را بررسی کنیم که درست است یا نه، درحالی‌که در عموم روایات، عقل به متون آن‌ها راه دارد. عقل می‌تواند مضمون این دسته از روایات را تأیید یا انکار کند (نصیری، ۱۳۹۰، صص ۶۹-۷۰). در این صورت، روایت و آیه تخصصاً با یکدیگر ارتباطی ندارند؛ زیرا آیه مربوط به مباحث فقهی است و روایت مربوط به مسائل حکمی با شرایط خاص آن.

ب) برخی از محققان چون نویسنده تفسیر نمونه معتقدند که آیه به تحقیق درباره خبر دستور می‌دهد و مسئله اصلی اعتماد به خود خبر است. این اعتماد گاهی از وثوق به شخص خبردهنده به دست می‌آید و گاهی نیز قرائن دیگر. بر این اساس در برخی موارد، با وجود اینکه گوینده خبر ممکن است فاسق باشد، به خبر اطمینان می‌کنیم. وثوق و اعتماد از هر طریقی که به دست آید، معتبر بوده و سیره عقلا نیز بر این امر اشاره دارد. به همین دلیل، برخی از اخبار ضعیف‌السند به دلیل مشهور بودن مورد توجه واقع شده‌اند. بنابراین، معیار در همه جا اعتماد به خود «خبر» است. هر چند صداقت و عدالت اغلب وسیله‌ای برای این اعتماد است؛ اما یک قانون کلی نیست (نک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، صص ۱۵۴-۱۵۸).

خداوند در آیه، اصل عمل به خبر را که یک اصل عقلانی است، مورد تأیید قرار داده است؛ چون اساس زندگی اجتماعی این است که وقتی خبری شنیده شد، به آن عمل شود؛ اما نکته مورد توجه این است که درباره اخبار افراد فاسق، دستور به تحقیق داده و مفهوم آیه در اصل، نهی از عمل کردن به خبر افراد فاسق است. حقیقت این نهی، نشان‌دادن بی‌اعتباری و عدم حجیت خبر فاسق است و به نوعی تأیید سیره عقلا است؛ زیرا عقلا اخبار افراد بی‌بندوبار را حجت ندانسته و به اخبار فردی توجه می‌کنند که مورد اعتماد باشد. شایان توجه اینکه در آیه شریفه، دستور به تحقیق و بررسی خبر فاسق را با جمله «أَنْ تُصَيِّبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ...» تعلیل کرده است. به این معنا که متعلق امر در این آیه، رفع جهالت است و اینکه اگر انسان خواست به خبر فاسق توجه کند و ترتیب اثر دهد، باید ابتدا به محتوای آن علم حاصل کند. بنابراین، در آیه همان چیزی که عقلا آن را ثابت می‌دانند، اثبات شده و عملی که عقلا نفی می‌کنند، نفی شده است. این امر در حقیقت تأیید سیره عقلاست و نه تأسیس یک حکم جدید (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۱۸).

بر اساس نظر دوم می‌توان گفت، این روایت تعارضی با آیه مزبور ندارد؛ زیرا در اینجا خبر به معنای عام آن به کار رفته است و بر اساس تعلیل موجود در آیه، زمانی که نسبت به مضمون خبر، علم حاصل شد، می‌توان به آن عمل کرد. در روایت «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَ لَا تَنْظُرُ إِلَيَّ مَنْ قَالَ»، برخی شرایط برای پذیرش سخنان حکمی که موضوع آیه است، گفته شد که اگر سخنی از فردی مشرک یا منافق

گفته شد و شرایط لازم را دارا بود، می‌توان آن را پذیرفت. در واقع می‌توان گفت، این روایت قرینه‌ای برای پذیرش برخی سخنان پیش‌رو قرار می‌دهد. اگر هم نبأ را به معنی اخبار مربوط به اجتماع در نظر بگیریم که شأن نزول دال بر آن است، باید گفت در مسائل سیاسی و اعتقادی علاوه بر گفتار باید بر گوینده هم توجه کرد و روایت و آیه نبأ در صدد بیان دو موضوع مختلف هستند. در مجموع می‌توان گفت، روایت و آیه در تعارض با یکدیگر نبوده و مکمل هم هستند و یکدیگر را نفی نمی‌کنند و به انحای مختلف سخن می‌پردازند و جمع بین آیه و روایت، تمامی اشکال سخن را در بر می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

در برخورد با هر خبر یا سخن، در مجامع حدیثی سه گروه حدیث وجود دارد که در واقع یک مجموعه به هم پیوسته و تعلیمی را تشکیل می‌دهند: ضرورت توجه به گوینده، ضرورت توجه به گفتار و توجه توأمان به گوینده و سخن. یکی از این روایات، حدیث «أَنْظُرُ إِلَى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ قَالَ» است و از زمره احادیثی است که بر تفکیک شخص گوینده و رفتارش تأکید می‌کند. در این حدیث، به سنجش سخن دعوت شده است که به مفهوم توجه به سخن می‌باشد و نه گوینده سخن. به تعبیر روشن‌تر، حدیث فوق الذکر ناظر به فضای مباحث حکمی است. از نظر معرفتی، رابطه منطقی بین درستی گفتار و شخصیت گوینده نمی‌توان برقرار کرد و محتوای اینگونه سخنان را باید فارغ از شخصیت گوینده و با توجه به معیارهایی چون عقل و وحی بررسی کرد. بررسی دلالتی حدیث و آیه نبأ نشان می‌دهد روایت مورد بررسی با آیه نبأ در تعارض با یکدیگر نبوده و یکدیگر را نفی نمی‌کنند. این دو به انحاء مختلف سخن می‌پردازند و جمع بین آیه و روایت، تمامی اشکال سخن را در بر می‌گیرد. در توضیح نسبت بین آیه و روایت موارد زیر دریافت شده:

۱. اگر آیه در صدد بیان بررسی سندی و سپس متنی خبر باشد، دو حالت متصور است:
  - اگر آیه ناظر به تمامی اخبار باشد، روایت موضوع خبر را قید می‌زند. به این معنا که اگر خبر از نوع حکمت باشد، نیازی به فحص از شخص گوینده نیست؛
  - اگر آیه را صرفاً در باب روایات فقهی بدانیم، باید گفت که آیه و روایت تخصصاً ارتباطی به یکدیگر ندارند؛ زیرا موضوع آنها متفاوت است. آیه درباره موضوعات فقهی است و روایت درباره موضوعات حکمی.
۲. اگر بپذیریم که آیه به تحقیق درباره خبر دستور می‌دهد و مسئله اصلی، اعتماد به خود خبر است، در این حالت نیز، روایت با آیه تعارضی ندارد و در حقیقت، قرینه‌ای برای پذیرش برخی سخنان پیش‌رو قرار می‌دهد؛ اما اگر منظور از نبأ، اخبار مربوط به اجتماع باشد، باید گفت که در مسائل سیاسی و اجتماعی، باید هم به گوینده و هم به گفتار توجه نمود و روایت مزبور با آیه در صدد بیان دو موضوع مختلف هستند و ارتباطی با یکدیگر ندارند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم. (۱۳۸۰). ناصر مکارم شیرازی (مترجم)، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی. نهج البلاغة. (۱۳۷۹)، شریف رضی، محمد بن حسین (گردآورنده)، محمد دشتی (مترجم)، مشهور. آقاجمال خوانساری، محمد بن حسین. (۱۳۶۶). شرح غرر الحکم و درر الکلم. دانشگاه تهران. ابن ادریس، محمد بن احمد. (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی (و المستطرفات). دفتر انتشارات اسلامی. ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. علی اکبر غفاری (محقق)، دفتر انتشارات اسلامی. ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۶۸). فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم. دار الذخائر. ابن فارس، احمد. (بی تا). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر. احسانی فر لنگرودی، محمد. (۱۳۹۴). اسباب اختلاف الحدیث. دار الحدیث. اسلامی، حسن. (۱۳۸۸). جایگاه گوینده در اعتبار گفتار از دیدگاه احادیث. دو فصلنامه حدیث پژوهی، ۱(۱)، ۱۶۸-۱۷۹. برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱). المحاسن. محقق: جلال الدین محدث (محقق)، دار الکتب الاسلامیة. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). انوار التنزیل و اسرار التأویل. دار احیاء تراث عربی. پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۸۲). نهج الفصاحة. دنیای دانش. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم. به تصحیح سید مهدی رجایی، قم: دارالکتاب الاسلامی. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. مصطفی درایتی (محقق)، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۲۵). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات. اعلمی. دلبری، سید علی. (۱۳۹۱). آسیب شناسی فهم حدیث. دانشگاه علوم اسلامی رضوی. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات فی غریب القرآن. صفوان عدنان داودی (محقق)، دار العلم الدار الشامیة. سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد. (۱۳۸۰). تفسیر سورآبادی. فرهنگ نشر نو. سیدیعقوبی، علی اصغر. (۱۳۷۵). خیر الکلام ما قل و دل. زبان و ادب فارسی، ۳۹(۲ و ۱)، ۱۵۸ و ۱۵۹، ۴۱-۶۰. شاکر، محمد کاظم. (۱۳۹۴). اندیشه های قرآنی. آیین احمد. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (بی تا). شرح مصباح الشریعة. عبد الرزاق بن محمد هاشم گیلانی (مترجم)، پیام حق. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۳). شرح أصول الکافی (صدرا). محمد خواجوی (محقق)، مطالعات و تحقیقات فرهنگی. طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه اعلمی للمطبوعات. طباطبایی، محمد کاظم. (۱۳۹۳). منطق فهم حدیث. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره). طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳). الاحتجاج. محمد باقر خراسان (محقق)، مرتضی. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰). مجمع البیان. جمعی از مترجمان (مترجمان)، فراهانی. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة. طریحی، فخر الدین. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. کتابفروشی مرتضوی. طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء تراث عربی. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). الأمالی. مؤسسة البعثة (محقق)، دار لثقافة.

- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). العین. هجرت.
فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۰۵). المصباح المنیر. دارالهجرة.
قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دارالکتب الاسلامیه.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۲). اصول کافی. دارالکتب الاسلامیه.
لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. حسنی بیرجندی (محقق)، دارالحديث.
مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۵). بحار الأنوار. دار الکتب الإسلامیه.
مجلسی، محمدتقی. (۱۴۰۶). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. کوشانبور.
مدنی، علیخان بن احمد. (۱۴۲۶). الطراز الاول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعول. مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
مصباح الشریعة (۱۴۰۰). منسوب به امام صادق (ع)، اعلمی.
مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التتحقیق فی کلمات القرآن الکریم. ترجمه و نشر کتاب.
مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). ده گفتار. صدرا.
مطهری، مرتضی. (۱۳۸۶). سیری در سیره ائمه اطهار (ع). صدرا.
مفید، محمد بن محمد. (۱۴۰۴). الامالی. دار المفید.
مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. به تحقیق عبدالله محمود شحاته. دار احیاء تراث عربی.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیه.
موسوی، سید فضل الله. (۱۳۸۵). سخنی نو درباره نقد. نامه علوم انسانی، ۶(۲)، پیاپی: ۱۵، ۵-۲۲.
نصیری، علی. (۱۳۹۰). نقدالحديث. وحی و خرد.
نوری، حسین بن محمدتقی. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. مؤسسه آل البيت (ع).

References

- The Holy Quran*. (2001). Translated by Naser Makarem Shirazi. Office for the Study of History and Islamic Sciences.
- Nahj al-Balagha*. (2000). Compiled by Mohammad ibn Hossein Sharif al-Razi and translated by Mohammad Dashti. Mashhour Publications.
- Agha Jamal Khansari, Mohammad bin Hossein. (1987). *Sharh-e Ghurar al-Hikam va Durar al-Kalim*. University of Tehran.
- Barqi, Ahmad bin Mohammad bin Khalid. (1992). *Al-Mahasin* (edited by Jalal al-Din Mohaddeth). Dar al-Kitab al-Islamiyah.
- Baydhawi, Abdullah bin Umar. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Delbari, Sayed Ali. (2012). *Pathology of Hadith Understanding*. University of Islamic Sciences of Razavi.
- Ehsani Far Langeroudi, Mohammad. (2015). *Asbab Ikhtilaf al-Hadith*. Dar al-Hadith.
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1989). *Al-'Eyn*. Hijrat.
- Fayumi, Ahmad bin Mohammad. (1984). *Mishbah al-Monir*. Dar al-Hijrah.
- Horr al-Amili, Mohammad bin Hassan. (2004). *Ithbat al-Hodat bil-Nosus wa al-Mo'jizat*. A'lami.
- Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali. (1992). *Man la Yahdhuruhu al-Faqih* (edited by Ali Akbar Ghaffari). Office for Islamic Publications.
- Ibn Faris, Ahmad. (n.d). *Mu'jam Maqayis al-Loghah*. Maktab al-I'lam al-Islami.
- Ibn Idris, Mohammad ibn Ahmad. (1989). *Al-Sarair al-Hawi li-Tahrir al-Fatawa (wa al-Mustatrafat)*. Office for Islamic Publications.
- Ibn Manzour, Mohammad bin Mukarram. (1993). *Lisan al-Arab*. Dar al-Sadir.
- Ibn Tawus, Ali bin Mousa. (1989). *Faraj al-Mahmum fi Tarikh Ulama al-Nojum*. Dar al-Dhakha'ir.
- Islami, Hassan. (2009). "The Position of the Speaker in the Credibility of Speech from the Perspective of Hadiths". *Hadith-Pajouhi*, 1, 168-179.
- Koleyni, Mohammad bin Ya'qoub. (1983). *Usoul al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyah.

- Leithi Waseti, Ali bin Mohammad. (1997). *Uyun al-Hikam wa al-Mawa'iz* (edited by Hassani Birjandi). Dar al-Hadith.
- Madani, Ali Khan bin Ahmad. (2005). *Al-Taraz al-Awwal and Al-Kanaz li Ma Alaihi Min Lughah Al-Arab al-Muawwal*. Al-Al-Bayt Li Iahia Al-Turath Institute.
- Majlesi, Mohammad Baqir. (2006). *Bihar al-Anwar*. Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- Majlesi, Mohammad Taqi. (1985). *Rawdhat al-Muttaqin fi Sharh-e Man la Yahdhuru al-Faqih*. Koushanpour.
- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Nemouneh Interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- Mishbah al-Shari'ah*. (2021). Attributed to Imam Sadiq (pbuh), A'lami.
- Mofid, Mohammad bin Mohammad. (1983). *Al-Amali*. Dar al-Mofid.
- Moqatil bin Soleyman. (2002). *Moqatil ibn Soleyman Interpretation* (edited by Abdullah Mahmoud Shahata, Dar al-Ihya' al-Turath al-Arabi).
- Mostafavi, Hassan. (1981). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim*. Book Translation and Publication.
- Motahhari, Mortaza. (2003). *Ten Lectures*. Sadra.
- Motahhari, Mortaza. (2007). *A Journey through the Life of the Imams*. Sadra.
- Mousavi, Sayed Fazlollah. (2007). "A New Word about Criticism". *Nameh-e Olum-e Ensani*, 6, 5-22.
- Nasiri, Ali. (2011). *Naqd al-Hadith*. Wahy wa Kherad.
- Nouri, Hossein bin Mohammad Taqi. (1987). *Mostadrak al-Wasa'il wa Mostanbat al-Masa'il*. Al al-Bayt Institute.
- Payandeh, Abolqasem. (2003). *Nahj al-Fasaheh*. Donyay-e Danesh.
- Qorashi, Sayed Ali Akbar. (1992). *Qamos al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- Raghib Isfahani, Hossein bin Mohammad. (1991). *Mofradat fi Gharib al-Quran* (edited by Safwan Adnan Dawoodi), Dar al-Ilm al-Dar al-Shamiyeh.
- Sadra, Mohammad bin Ibrahim. (2004). *Sharh-e Usoul al-Kafi (Sadra)* (edited by Mohammad Khajavi). Studies and Cultural Research.
- Sayed Ya'qoubi, Ali Asghar. (1996). "Khair al-Kalam ma Qal wa Dal". *Zaban va Adab-e Farsi*, 39, 41-60.
- Shaaker, Mohammad Kazem. (2015). *Quranic Thoughts*. Ayin Ahmad.
- Shahid al-Thani, Zayn al-Din bin Ali. (n.d). *Sharh-e Mishbah al-Shari'ah*, (translated by Abd al-Razzaq bin Mohammad Hashim Gilani, Payam-e Haq).
- Sourabadi, Abu Bakr Atiq bin Mohammad. (2001). *Sourabadi Interpretation*. Farhang-e Nashr-e No.
- Tabari, Mohammad bin Jarir. (1991). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar al-Ma'rifah.
- Tabarsi, Ahmad bin Ali. (1982). *Al-Ihtijaj* (edited by Mohammad Baqer Khersan, Morteza).
- Tabarsi, Fazl bin Hassan. (1981). *Majma' al-Bayan* (translated by a group of translators). Farahani.
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. A'lami Institute for Publications.
- Tabatabai, Mohammad Kazem. (2014). *Mantegh-e Fahm-e Hadith*. Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Tamimi Amodi, Abd al-Wahid bin Mohammad. (1987). *Tasnif Ghorar al-Hikam wa Dorar al-Kalim* (edited by Mostafa Derayati). Office for Islamic Propagation, Qom Seminary.
- Tamimi Amodi, Abd al-Wahid bin Mohammad. (1989). *Ghorar al-Hikam wa Dorar al-Kalim* (edited by Sayed Mehdi Rajaei). Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Toreihi, Fakhr al-Din. (1996). *Majma' al-Bahrain*. Mortazavi Bookstore.
- Tousi, Mohammad bin Hassan. (1993). *Al-Amali* (edited by Al-Be'theh Institute, Dar al-Thaqafah).
- Tousi, Mohammad bin Hassan. (n.d). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Dar al-Ihya' al-Turath al-Arabi.